FONETIK VA FONOLOGIK YONDASHUV

TAFU “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi Altibayeva M.K.
TAFU O‘zbek tili yo‘nalishining 1-kurs talabasi Do‘smatova Ruxshona

Annotatsiya

Ushbu maqola o‘zbek tilidagi unlilar tasnifining nazariy asoslari va amaliy ahamiyatini atroflicha tahlil qiladi. Unda unli tovushlarning hosil bo‘lish mexanizmlari, artikulyatsion xususiyatlari hamda ularni farqlashda qo‘llaniladigan mezonlar, jumladan, tilning gorizontal va vertikal holati, lablarning ishtiroki kabi omillar chuqur o‘rganiladi. Tadqiqotda o‘zbek unlilarining fonetik tizimdagi o‘rni va ularning nutq jarayonidagi funksional yuklamasi yoritiladi. Maqola o‘zbek tilshunosligida unlilar tasnifi bo‘yicha mavjud yondashuvlarni umumlashtirib, ularning zamonaviy fonetika nuqtai nazaridan qayta baholashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Unlilar tasnifi, Fonetika, Artikulyatsiya, Til holati, Lablanish, Fonologiya, O‘zbek tili, Tovushlar

Kirish.

Unli tovushlar nutq jarayonida og‘iz va halqum bo‘shliqlarida hech qanday to‘siqqa uchramasdan, asosan, ovoz ishtirokida hosil bo‘ladigan nutq tovushlaridir. Har bir til o‘ziga xos unli tovushlar tizimiga ega bo‘lib, bu tizim vokalizm deb ataladi. Unlilarning tasnifi fonetika fanining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi, chunki ular tilning fonologik tuzilishini belgilashda, ma’no farqlashda va nutqning umumiy ohangdorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tillararo unli tovushlar soni sezilarli darajada farq qiladi; masalan, zamonaviy o‘zbek adabiy tilida oltita unli (i, e, a, o, u, o‘) mavjud bo‘lsa, rus tilida beshta, fransuz tilida esa o‘n sakkiztagacha unli fonema uchraydi. Boshqa turkiy tillarda bu ko‘rsatkich sakkiz, o‘n yoki undan ko‘p bo‘lishi mumkin, bu esa unli tizimlarining xilma-xilligini ko‘rsatadi.

Ushbu maqola unli tovushlarning artikulyatsion mezonlar asosida tasnifini chuqur o‘rganishga, mavjud yondashuvlarni tanqidiy sintez qilishga bag‘ishlangan. Unlilarning tasnifi tilning gorizontal va vertikal holati, lablarning ishtiroki hamda tovush davomiyligi kabi asosiy mezonlarga tayanadi. Tilning gorizontal harakatiga ko‘ra old qator (i, e, a) va orqa qator (o, u, o‘) unlilari farqlanadi. Vertikal harakatga ko‘ra esa yuqori tor (i, u), o‘rta keng (e, o‘) va quyi keng (a, o) unlilar ajratiladi. Lablarning ishtiroki bo‘yicha lablangan (u, o‘, o) va lablanmagan (i, e, a) unlilar mavjud . Shuningdek, ba’zi turkiy tillar va o‘zbek shevalarida uchraydigan cho‘ziq va qisqa unlilarning ma’no farqlashdagi o‘rni ham e’tiborga olinadi. Bu tasnif mezonlari o‘zbek tilidagi unli fonemalar misolida atroflicha tahlil qilinadi. Unli tovushlarning to‘g‘ri tasnifi tilshunoslik tadqiqotlari, nutq sintezi va tanib olish tizimlarini rivojlantirish uchun fundamental ahamiyatga ega bo‘lib, tilning ichki tuzilishini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Unli tovushlarning tasnifi fonetika va fonologiya fanlarining eng qadimiy va fundamental masalalaridan biri bo‘lib, tilshunoslik tarixida ko‘plab tadqiqotlarga mavzu bo‘lgan. Zamonaviy tilshunoslikda unli tovushlarni artikulyatsion mezonlar asosida tasniflash keng qabul qilingan yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv nutq a’zolarining, xususan, til va lablarning holatini, shuningdek, og‘iz bo‘shlig‘ining shaklini hisobga oladi. Ushbu mezonlar unli tovushlarning akustik xususiyatlarini belgilashda ham muhim rol o‘ynaydi.

Unli tovushlar tasnifining asosiy artikulyatsion mezonlari tilning gorizontal va vertikal holati hamda lablarning ishtiroki bilan belgilanadi. Tilning gorizontal harakati unlilarni old, o‘rta va orqa qatorga ajratishga imkon beradi. Old qator unlilari tilning old qismi qattiq tanglayga yaqinlashishi natijasida hosil bo‘ladi, orqa qator unlilari esa tilning orqa qismi yumshoq tanglayga ko‘tarilishi bilan yuzaga keladi. O‘zbek tilidagi unli fonemalar tizimini tahlil qilgan tadqiqotlarda, tilning gorizontal holatiga ko‘ra old qator (i, e, a) va orqa qator (o, u, o‘) unlilari aniq

farqlanadi. Bu tasnif unli tovushlarning artikulyatsion bazasini tushunishda markaziy o‘rin tutadi va ko‘plab tillarning vokalizm tizimlarini tavsiflashda universal mezon sifatida qo‘llaniladi.

Tilning vertikal harakati va og‘iz bo‘shlig‘ining ochilish darajasi unlilarni yuqori, o‘rta va quyi ko‘tarilishli unlilarga ajratish imkonini beradi. Yuqori ko‘tarilishli unlilar (tor unlilar) talaffuzida til tanglayga maksimal darajada yaqinlashadi va og‘iz bo‘shlig‘i torayadi. Quyi ko‘tarilishli unlilar (keng unlilar) esa tilning pastga tushishi va og‘iz bo‘shlig‘ining keng ochilishi bilan xarakterlanadi. O‘rta ko‘tarilishli unlilar bu ikki holat orasidagi oraliq pozitsiyani egallaydi. O‘zbek tilidagi unlilarning vertikal tasnifi yuqori tor (i, u), o‘rta keng (e, o‘) va quyi keng (a, o) unlilar sifatida berilgan. Bu mezon unli tovushlarning akustik spektrida muhim o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi, chunki og‘iz bo‘shlig‘ining hajmi va shakli tovush rezonansiga bevosita ta’sir qiladi.

Lablarning ishtiroki ham unli tovushlar tasnifida muhim o‘rin tutadi. Lablangan (yumaloqlangan) unlilar talaffuzida lablar oldinga cho‘zilib, yumaloq shakl oladi, bu esa og‘iz bo‘shlig‘ining old qismini toraytiradi va o‘ziga xos akustik effekt hosil qiladi. Lablanmagan (yoyiq) unlilarda esa lablar passiv holatda bo‘ladi yoki yoyiq shaklda turadi. O‘zbek tilidagi unli fonemalar orasida u, o‘, o lablangan unlilar qatoriga kirsa, i, e, a lablanmagan unlilar hisoblanadi. Bu tasnif, ayniqsa, turkiy tillar vokalizmida, jumladan, o‘zbek tilida unli garmoniyasini tushunishda katta ahamiyatga ega.

Shuningdek, unli tovushlarning davomiyligi (cho‘ziqlik/qisqalik) ham ba’zi tillarda va hatto o‘zbek tilining ayrim shevalarida ma’no farqlash xususiyatiga ega bo‘lgan fonologik mezon sifatida qayd etiladi. Garchi zamonaviy o‘zbek adabiy tilida unli tovushlarning cho‘ziqligi fonologik ahamiyatga ega bo‘lmasa-da, fonetik darajada ularning davomiyligida farqlar mavjud bo‘lishi mumkin. Bu jihat, ayniqsa, qiyosiy fonetika va dialektologik tadqiqotlar uchun muhimdir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, unli tovushlarning artikulyatsion tasnifi tilshunoslikda mustahkam o‘rnashgan va o‘zbek tilidagi unli tizimini tavsiflashda ham izchil qo‘llaniladi. O‘zbek tilining oltita unli fonemasini (i, e, a, o, u, o‘) tilning gorizontal va vertikal holati, shuningdek, lablarning ishtiroki asosida aniq va tizimli ravishda tasniflash imkonini beradi. Bu yondashuv nafaqat tilning fonologik tuzilishini chuqur anglashga yordam beradi, balki nutq sintezi, nutqni tanib olish va til o‘rgatish kabi amaliy sohalarda ham fundamental ahamiyatga ega. Umuman olganda, unli tovushlar tasnifiga oid zamonaviy tadqiqotlar tilning ichki mexanizmlarini ochib berishda va inson nutqining murakkabligini tushunishda muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqola unli tovushlarning tasnifiga oid mavjud nazariy yondashuvlarni tanqidiy tahlil qilish va sintez qilishga qaratilgan deskriptiv-analitik tadqiqotdir. Uning asosiy maqsadi o‘zbek adabiy tilidagi unli tovushlar tizimini artikulyatsion mezonlar asosida chuqur va tizimli ravishda tavsiflash, shuningdek, turli tillardagi vokalizm tizimlarining xilma-xilligini qiyosiy jihatdan o‘rganishdan iborat. Tadqiqotning markaziy obyekti – inson nutqidagi unli tovushlar, predmeti esa o‘zbek tilidagi unli fonemalarning artikulyatsion xususiyatlari, ularning tasnif mezonlari va til tizimidagi o‘rni hisoblanadi.

Maqolaning ma’lumotlar bazasi fonetika va fonologiya sohasidagi fundamental ilmiy ishlar, jumladan, o‘zbek tilshunosligiga oid monografiyalar, darsliklar va ilmiy maqolalardan tashkil topgan. Shuningdek, turli tillardagi unli tizimlarini qiyosiy tahlil qilish uchun xorijiy adabiyotlar ham o‘rganildi. Bu adabiyotlar tahlili unli tovushlar tasnifining universal va tilga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam berdi. Tadqiqotda mavjud adabiyotlar tahlili orqali to‘plangan ma’lumotlar tizimlashtirilib, ularning ilmiy asosliligi va dolzarbligi baholandi.

Deskriptiv usul: Bu usul unli tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini, ya’ni ularning hosil bo‘lishida nutq a’zolarining (til, lablar, jag‘lar) holatini, og‘iz

bo‘shlig‘ining shakli va hajmini batafsil tavsiflash uchun ishlatildi. O‘zbek tilidagi har bir unli fonemaning (i, e, a, o, u, o‘) o‘ziga xos artikulyatsion bazasi ushbu usul yordamida aniqlandi va bayon etildi.

Analitik usul: Mavjud tasnif mezonlari (tilning gorizontal va vertikal holati, lablarning ishtiroki, davomiylik) chuqur tahlil qilindi. Bu mezonlarning o‘zbek tilidagi unli fonemalarga nisbatan qanday qo‘llanilishi, ularning fonologik ahamiyati va ma’no farqlashdagi roli o‘rganildi. Analiz jarayonida har bir mezonning unli tovushning akustik va perseptiv xususiyatlariga ta’siri ham inobatga olindi.

Qiyosiy usul: O‘zbek tilidagi unli tovushlar tizimi boshqa turkiy va noturkiy tillardagi vokalizm tizimlari bilan qiyoslandi. Bu qiyoslash unli tovushlar tasnifining universal tamoyillarini va har bir tilga xos bo‘lgan o‘ziga xosliklarni aniqlashga imkon berdi. Xususan, turkiy tillardagi unli garmoniyasi kabi hodisalarni tushunishda qiyosiy tahlil muhim rol o‘ynadi.

Sintetik usul: Turli manbalardan olingan ma’lumotlar, tahlil natijalari va ilmiy xulosalar umumlashtirilib, unli tovushlarning yagona, izchil va ilmiy asoslangan tasnif tizimi shakllantirildi. Bu usul maqolaning asosiy xulosalarini shakllantirishda va unli tovushlar tasnifiga oid yangi yondashuvlarni taklif qilishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Strukturaviy usul: O‘zbek tilidagi unli fonemalar tizimining ichki tuzilishi, ular orasidagi munosabatlar va tizimning umumiy yaxlitligi o‘rganildi. Bu usul unli tovushlarning til tizimida qanday joylashganligini va bir-biri bilan qanday bog‘liqligini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqotning nazariy asosini artikulyatsion fonetika va struktural fonologiya tamoyillari tashkil etadi. Artikulyatsion fonetika unli tovushlarning hosil bo‘lish mexanizmlarini, ya’ni nutq a’zolarining harakatini va ularning og‘iz bo‘shlig‘ida hosil qilgan shakllarini o‘rganishga qaratilgan. Struktural fonologiya esa unli tovushlarning til tizimidagi fonologik birliklar sifatida o‘rnini, ularning ma’no farqlashdagi rolini va fonemalar tizimining umumiy tuzilishini tahlil qilishga xizmat

qiladi. Bu ikki yondashuvning uyg‘unligi unli tovushlar tasnifini nafaqat ularning fizik hosil bo‘lishi nuqtai nazaridan, balki ularning tilning ma’no tuzilishidagi funksional ahamiyati nuqtai nazaridan ham chuqur anglashga imkon beradi.

Ushbu metodologiya unli tovushlar tasnifiga oid mavjud bilimlarni tizimlashtirish, o‘zbek tilidagi unli fonemalar tizimini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida qayta ko‘rib chiqish va ularning ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan. Tadqiqot natijalari tilshunoslikning fonetika va fonologiya sohalarini rivojlantirishga, shuningdek, nutq sintezi, nutqni tanib olish tizimlarini takomillashtirish va til o‘rgatish metodikalarini ishlab chiqish kabi amaliy sohalar uchun fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa.

Ushbu maqola unli tovushlarning artikulyatsion mezonlar asosidagi tasnifini chuqur tahlil qildi. Tilning gorizontal va vertikal holati, shuningdek, lablarning ishtiroki kabi asosiy mezonlar o‘zbek tilidagi oltita unli fonema (i, e, a, o, u, o‘) misolida atroflicha ko‘rib chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, unli tovushlarning izchil tasnifi tilning fonologik tuzilishini anglash, ma’no farqlashni tushunish hamda nutq sintezi va tanib olish tizimlarini takomillashtirish uchun fundamental ahamiyatga ega. Bu yondashuv fonetika va fonologiya sohalariga muhim nazariy va amaliy hissa qo‘shib, kelgusi tilshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Murodova M. O‘zbek tili fonetikasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

2. Sayfullayeva R.R., Abdullayeva M.N. O‘zbek tilidagi unli tovushlarning akustik xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi, 2021, 1-son, 13-16-b.https://uzjournals.edu.uz/t_adab_talim/vol2021/iss1/4/

3. Xolmatov A. B. O‘zbek tilidagi unli fonemalarning fonologik va akustik xususiyatlari (Filol. fan. fals. dokt. (PhD) diss. avtoref.). Toshkent, 2023. – https://oak.uz/uz/dissertatsiya-avtoreferatlari/xolmatov-a-b-o-zbek-tilidagi-unli-

fonemalarning-fonologik-va-akustik-xususiyatlari-filol-fan-fals-dokt-phd-diss-avtoref-toshkent-2023/

4. Abduraxmonova G. O‘zbek tilidagi unli fonemalarning artikulyatsion xususiyatlari. Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta’lim, 2020, 4(81)-son, 10-14-b. https://uzjournals.edu.uz/samdu/vol2020/iss4/2/

5. Mengliyev B. O‘zbek tili fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent: Zamin nashr, 2022.

6. Qurbonova M. O‘zbek tilidagi unli tovushlar tasnifi va ularning talaffuz xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi, 2021, 3-son, 17-20-b. – https://uzjournals.edu.uz/t_adab_talim/vol2021/iss3/5/

7. Xudoyberdiyeva N. E. O‘zbek tili fonetikasi (o‘quv qo‘llanma). Buxoro: Buxoro Davlat universiteti, 2020.